

TÜRKÇE SÖZDİZİMİNİN TEMEL MANTIĞI

K.Mehmet GECE*

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir vasıttır. Dolayısıyla insanların birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan her vasıtayı "dil" genel kavramının muhtevası içinde düşünmek ve öyle değerlendirmek gerekir. Bu düşünceden hareket eden dilbilimciler, insanların birbirine bilgi aktarımında kullandıkları her vasıtayı; sağır-dilsizlerin el-kol, jest-mimik hareketlerini; her rengi ve şekli değişik mânâ ifade eden trafik lambaları ve işaretlerini; savaşta teslim olmak isteyen bir askerın beyaz mendilini çıkarıp sallamasını vs.'yi, belli ölçülerde de olsa insanlar arasında anlaşma sağladıkları için biren "dil" sayarlar. Fakat insanların birbirlerine bilgi göndermede kullandıkları en gelişmiş dil, hiç şüphesiz "sesli dil" denilen konuşma dilidir.

Her konuşma dilinin belli bir mantığa dayanan bir sistemi vardır. Her dil bağlı olduğu bu mantık ve sistem içinde çalışır ve o dili konuşan insanlar arasında anlaşmayı sağlar. Dillerin yapılarına ve işleyişlerine yön veren sistemler genel olarak onların ses yapılarıyla, kelime türetme ve yeni kavramları karşılama ilkeleriyle, kelime gruplarının yapılarıyla ve cümle kuruluşlarıyla ilgilidir. Gramer kitapları, dillerin bağlı oldukları bu sistemleri "ses bilgisi (fonetik)", "şekil bilgisi (morfoloji)", "sözdizimi (sentaks)" gibi ayrı ayrı bölümler halinde ele alırsa da bu, öğretimde kolaylık sağlamak bakımından düşünülmüş bir ayırımdır. Aslında dil ses yapıyla, şekil yapıyla ve cümle yapıyla bir bütündür. Daha doğrusu dilin bütün sistemini cümlede bulmak mümkündür. Çünkü cümle bir dilin bütün özelliklerini bünyesinde toplar. Zaten sesli dilin en gelişmiş ifade şekli cümle olduğu için, dil sisteminin bütün birimleri onun kuruluşunda görev alır. Bu bakımdan modern dilbilimi, dil incelemelerinde birim olarak cümleyi ele alıyor ve ondan hareketle dilin özelliklerini otaya çıkarmaya

* Ondokuz Mayıs Üniv. Eğt. Fak. Yardımcı Doçenti

çalışıyor. Yani bugün dil çalışmalarında "bütünden parçaya" metodu uygulanıyor. Çünkü bir cümle bütünlüğü içinde dil birimlerinin fonksiyonları daha açık ve net olarak görülebiliyor.

Bütün dillerde olduğu gibi Türkçe'nin prensiplerini de örnek cümlelerden hareket ederek otaya koymak mümkündür. Ancak bir dilin bütün özelliklerini göstermek bir makale hacmine sığmayacağından, biz burada sadece Türkçe'nin sözdizimine hakim olan temel mantığı açıklamaya çalışacağız. Yerli yabancı bir takım eserlerde sadece temas edilip geçilen bu mantık, Türkçe sözdiziminde esas olan "zaman sırası"dır.

Bu konuda Tahsin Banguoğlu "Gerçekten bir düşüncüyü bütünüyle dinleyene aktarma yeterliğinde bir söyleyiş birliği meydana getirmek için bir yargıda esas saydığımız iki unsur, işlem ve işleyen yetmez. En azından yargıya konu olanı, yargının zaman ve mekan içindeki yerini belirtecek unsurlara ihtiyaç duyulur. Yargı bir mantık terimidir"⁽¹⁾ gibi genel ifadelerle fikrini belirtir. Fakat sözünü ettiği mantığın açıklamasını yapmaz.

Muharrem Ergin "Türk Dil Bilgisi"nde⁽²⁾ çok az yer ayırdığı sözdizimiyle ilgili bölümün başında, "kelime sırası ve zaman sırası" yan başlığı altında "Gerçekten Türkçe'de kelimelerin sırası onların karşıladıkları nesnelere ve hareketlerin zaman içindeki var oluş sıralarına uygundur." der ve "kelime gruplarının büyük bir kısmında ve cümlelerde bunu açıkça görmenin mümkün" olduğunu söyler.

Türkçe'nin sözdizimi üzerinde detaylı incelemeler yaptıkları anlaşılan Azerbaycan dilcileri de bu konuda net bir açıklama yapmamışlar. Bir heyet tarafından yazılan "Müasir Azerbaycan Dili"nde⁽³⁾ "Cümleye dahil olan sözler hem mezmunca, hem de formaca bir-birine bağlanmak, fikir ifade etmek için müeyyen kanunlar esasında düzülmalıdır." dedikten sonra bu kanunlar "aktivlik-passivlik, müeyyenlik-gayri müeyyenlik, sebep-netice, mekan-zaman, dinamiklik-sitatiklik, zamanların ardıcılığı ve s." şeklinde açıklanmaktadır. Görüldüğü gibi Türkçe sözdizimindeki zaman sırası sadece "zamanların ardıcılığı" ifadesiyle dile getirilmiştir.

Bilindiği gibi, hangi dilde olursa olsun, bir cümle nihayet bir iş, bir oluş

1. Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, İst. 1974, s.496.

2. Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İst. 1962, s.353.

3. Müasir Azerbaycan Dili, 3.cild sintaksis, Baku, 1981, s.320.

veya bir kılışın kim veya ne tarafından, nerede, ne zaman, hangi vasıtayla, nasıl ve hangi şartlarda icra edildiğini veya edilmediğini ifade eder. Yani bir cümle yukarıdaki soruların karşılıklarını açıklayan kuruculardan meydana gelir. Fakat bu kuruculardan adına "yüklem" denilen ve cümlede işi, oluşu veya kılışı karşılayan cümle ögesi temel unsurdur. Diğerleri hep bu temel unsuru çeşitli yönlerden destekleyen, onun mânâsını tamamlayan yardımcı unsurlardır.

Dilleri birbirinden farklı kılan temel karakterlerden biri, cümlenin esas unsuru olan "yüklem" in cümledeki yeri ile ilgilidir. Türkçe'de bu unsur cümlenin sonunda bulunur. Yardımcı unsurlar hep ondan önce gelir. Türkçe cümle yapısının temel karakteri budur. Türkçe'nin bu özelliği tamamen fizik kanunlarına dayanır ve fevkalade mantıkî bir düşüncenin ifadesidir. Şöyle ki, cümlede esas unsur olan "yüklem" genel olarak bir fiildir ve hareket bildirir. Hareket ise, fizik kanunlarına göre bir nesneden bağımsız olarak meydana gelmez. Çünkü hareket fizikte, "nesnenin yerdeğiştirmesi" olarak tanımlanır. Öyle ise hareketin meydana gelebilmesi için önce bir nesne gereklidir. Ancak nesne de kendi kendine hareket edemez. Ona yer değiştirecek bir gücün tatbik edilmesi, bir şeyin etki etmesi lâzımdır. Nesne aynı zamanda bir mekana da muhtaçtır, yani hareketin meydana geleceği yerin de önceden hazır olması gerekir. Hatta bir güç kaynağının bir nesneyi hareket ettirmek için ona yapacağı etki tarzının da önceden bilinmesi şarttır. Bütün bunlara rağmen hareketin meydana gelebilmesi için zaman faktörü de önemlidir. Çünkü fizik kanunlarına göre her hareket belli bir zamanda meydana gelir, zamandan bağımsız bir hareket mümkün değildir. Görülüyor ki, hareketin meydana gelmesi bir takım ön şartlara bağlıdır. Başka bir söyleyişle, hareket bir takım şartların mecburî sonucudur. Onun için de Türkçe bir cümlede "özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı" gibi fiilin şartlarını teşkil eden unsurlar önce, bir sonuç olan cümle unsuru olarak "yüklem" denilen fiil ise en sonda bulunur. Cümlede yüklem şartlarını ifade eden ve yardımcı unsurlar olan özne, nesne zarf ve yer tamlayıcısının kendi aralarında zorunlu bir sıralanış tarzları yoktur. Sadece özellikle belirtilmek istenen en önemli unsur, cümle vurgusunun yapıldığı, yüklemden bir önceki sıraya getirilir.

Bir dilin cümle yapısı, o dili konuşan toplumun düşünce sistemini gösterir. Türkçe'nin cümle kuruluşu da Türk insanının düşünce şeklinin ifadesidir. Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi, Türk insanı dile getireceği, anlatacağı bir işin, oluşun veya kılışın önce şartlarını ve sebeplerini, sonra da bu işin, oluşun veya kılışın kendisini ortaya koyar. Türk düşüncesinin ve varlığı idrak edişinin ifade şekli olan bu sıralanış, fizikî şartlara bağlı, mantıklı bir sıralanıştır.

Hollandalı Türkolog Lars Yohanson'un Türkçe'nin cümle yapısıyla ilgili bir yazısında iddia ettiği "fiilimsi önermeleri sola dallanan bir tümce yapısında, bu önermelerin temel ögenin solunda yer aldığı için, tümceye başlamadan önce esaslı bir tasarlama gerektiği" ve Hind-Avrupa dillerini kastederek ileri sürdüğü "bağımsız bir baş tümce ile başlamanın daha kolay olacağı⁽⁴⁾ düşüncesi yer-sizdir. Zaten kolay dil, zor dil diye bir ayırım yapmak mümkün değildir. Zira Prof.Dr.Özcan Başkan'ın da açıkladığı gibi "bir anadili, bir bebek 2-4 yaşları arasında öğrenebiliyorsa"⁽⁵⁾ yukarıdaki iddia kabul edilemez. Diller arasında zorluk-kolaylık farkı değil, sistem farkı vardır.

Yukarıda da izah edildiği gibi, Türkçe sözdiziminin temel kuralını teşkil eden sistem, "kelimelerin karşıladıkları nesnelere ve hareketlerin zaman içindeki var oluş sıralarına uygun" olarak dizilmeleri esasına dayanır⁽⁶⁾. Bu sistem Türkçe cümle çeşitlerinin tamamında, kelime gruplarının ise çoğunda geçerlidir. Zaten cümle, bir ismin veya bir hareketin bir özneye isnadına dayandığı için, tabii olarak önce kendisine bir şey isnad edilecek unsurun bulunması, sonra isnad unsurunun gelmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Türkçe bir cümlede, önce kendisine bir şey isnad edilen "özne", sonra isnad unsurunu ifade eden "yüklem" gelir. Bu sıralanış, mantikî olarak, tamamen cümle unsurlarının zaman içindeki var oluş sırasına uygundur. Konuşan veya yazan kimse, "Türkçe bir cümleyi çeşitli mülâhazalarla yukarıda açıklanan sıraya uygun biçimde kurmasa bile, duyan veya okuyan şahsın zihninde cümlenin çözümü bu sıraya göre yapılır.

Aynı sıralanış tarzı kelime gruplarının çoğunun yapısında da hakimdir. Zira dilimizde yapıları veya ifadeleri bakımından farklı yirmi iki çeşit kelime grubu vardır ve bunlardan on altı tanesinin yapısı zaman sırasına uymaktadır. Türkçe'de "birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve mânâsında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören dil birliği"⁽⁷⁾ şeklinde tarif edilen kelime grupları şunlardır: Tekrarlar, bağlama grubu, sıfat tamlaması, isim tamlaması, birleşik isim, birleşik fiil, ünvan grubu, ünlem grubu, sayı grubu, edat grubu, isnad grubu, ilgi grubu, yönelme grubu, bulunma grubu, çıkma grubu, yapma grubu, vasıta grubu, mastar grubu, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu,

4. Lars Yohanson, "Fiilimsi Önermelerin Görevleri Üzerine", *Bilimsel Bildiriler*, Ank.1972, s.525.

5. Özcan Başkan, *Bildiririm*, İst. 1988, s.113.

6. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İst. 1962, s.353.

7. Muharrem ergin, *a.g.e.*, s.353.

zarf grubu ve kısaltma grubu. Bunlardan tekrarlar, bağlama grubu, sıfat tamlaması, ünlem grubu, sayı grubu, zarf grubu ve kısaltma grubu dışında kalan kelime gruplarında, grubu meydana getiren unsurların zaman içindeki var oluş sıralarına göre dizilmeleri esastır. Bu kurala uygun olduklarını söylediğimiz kelime gruplarını teker teker ele alıp, bunların genel yapılarını ve mânâlarını incelediğimizde hepsinin zaman sırasına göre dizilmiş bir yapı gösterdiklerini açıkça görebiliriz.

Genel ifadesi mülkiyet bildirmek olan meselâ "Ali'nin kalemi" gibi bir isim tamlamasında, bir nesneye sahip olacak olan "Ali" unsurunun önce, onun sahip olduğu "kalem" unsurunun sonra gelmesi, açıklamaya çalıştığımız "zaman sırası" mantığının sonucudur. Çünkü bir mülkiyet ifadesi içinde, zaman sırası bakımından "mâlik" in "mülk" ten önce gelmesi gerekir.

"Cihangir Coşkun", "Mihriban Gece" gibi şahıs isimlerinin soy isimleriyle birlikte meydana getirdikleri "birleşik isim" denilen kelime grubunda da, kendisine soy isim verilecek şahsın asıl isminin önce gelmesi gayet tabiidir. Çünkü önce bir şahıs olacak ki, ona bir soy isim verilsin.

"Adam ol-", "adam et-" gibi isimle yapılan birleşik fiillerde, olunacak veya edilecek şeylerin önceden var olması; "yapabil-", "yapıver-", "yapadur-" gibi fiile yapılan birleşik fiillerde de, bil-, ver-, dur- yardımcı fiilleriyle tasvir edilen asıl fiilin; verilen örneklerde yap- fiilinin önce gelmesi, bu tür kelime gruplarında da zaman sırasının esas olduğunu göstermektedir.

"Ahmet bey", "Ayşe hanım" gibi "ünvan grubu" dediğimiz dil birimlerinde "Ahmet", "Ayşe" şahıs isimlerinin önce, "bey, hanım" ünvan isimlerinin sonra gelmesi, zaman sırası kuralına uygundur. Çünkü her hangi bir ünvan alacak şahsın önceden var olması lâzımdır. Zaten Türkçe'nin bu yapısını bozup "bay" ve "bayan" ünvanlarının şahıs isimlerinden önce getirilmesi şeklindeki kullanımın benimsenmeyişi de, onun Türk mantığında yerleşmiş olan unsurların zaman içindeki var oluş sırasına uymamasındandır.

Edat grubu dediğimiz ve bir isim unsuru ile bir son çekim edatının oluşturduğu "arşın gibi, senin için, dağ kadar" gibi kuruluşlarda da "gibi, için, kadar" edatları, bir nevi çekim unsuru oldukları için, önceden var olan bir isimden sonra geliyorlar.

"Baş aşağı, boynum bükük, gözleri kapalı, yaşı elli ellibeş arasında" şeklinde kurulan ve genel ifadesi ikinci unsurların birinci unsurlara isnadına da-

yanan ve adına "isnat grubu" denilen kelime gruplarında da, tabii olarak, kendisine isnat yapılan unsur önce, isnat unsuru sonra gelmektedir. Grubun yapısında ifadesine uygun olarak, zaman bakımından öncelikli olan ve kendisine isnat yapılan unsur başta bulunmaktadır.

Dilimizde bir de ismin hal ekleriyle kurulan kelime grupları vardır. Bunların hepsinin yapısı birbirine benzemektedir. Bunlar, hal eki almış bir isimle yalın bir isimden meydana gelmektedir. Sadece adları değişmekte ve her biri hangi hal eki ile kurulmuşsa o ekini adıyla anılmaktadır. Meselâ "bizim ev, ışılâyların büyük bahçe" gibi gruplar, ismin ilgi hali ile kurulduğu için, "ilgi grubu" adını almaktadır. Aynı şekilde yönelme ekiyle kurulan "yemeğe davet, eğlenceye düşün" gibi gruplar "yönelme grubu"; "elinde kitap, kucağında bir çirkin yavru" gibi gruplar "bulunma grubu"; "taştan bir ev, nurdan busecikler" gibi gruplar "çıkma grubu"; "bıyıklarını tıraş, tahsilini ikmal" gibi gruplar "yapma grubu"; "güzel bir kızla izdivaç, insanlarla kavgalı" gibi gruplar da "vasita grubu" şeklinde isimlendirilmektedir. Tabii bu grupların hepsinin ifadeleri, kuruldukları hal ekinin fonksiyonuna uygun mânâlar taşırlar. Dikkat edilirse hepsinde de unsurların zaman içindeki var oluş sıralarına göre dizildikleri görülür. Zira bu gruplar, başka grupların kısaltmış şekilleridir. Bunlardan ilgi grubu, sonundaki iyelik ekini düşürmüş bir isim tamlamasıdır. Yukarıda açıklandığı şekilde, isim tamlamasındaki öncelik-sonralık sırası bu grup için de geçerlidir. Yönelme, bulunma, çıkma, yapma ve vasita grupları ise, sonlarındaki yardımcı fiilini düşürmüş, isimle yapılmış birleşik fiil tabanına dayanan mastar, sıfat-fiil veya zarf-fiil gruplarından kısaltmış kelime gruplarıdır. Dolayısıyla bir fiil temel unsuru üzerine kurulan cümleler için söylediklerimiz, bu gruplar için de söz konusudur. Hatta sonlarından düştüğünü kabul ettiğimiz yardımcı fiilleri düşünmesek bile, bu grupların ifadesi mantıken, zaman sırasını göstermektedir. Çünkü bu tür gruplarda da, birinci unsurların, zaman ve mekan içinde, ikinci unsurlardan önce var oldukları veya var olmaları gerektiği anlaşılmaktadır.

Türkçe'de grup halinde bol bol kullandığımız, kuruluş bakımından ve unsurlar arası ilişkiler yüzünden cümleye benzeyen fakat mânâ bakımından cümle sayılmayan "mastar grubu, sıfat-fiil grubu ve zarf-fiil grubu"nda da aynı zaman sırasının geçerli olduğu görülmektedir. Zaten bu gruplar her hangi bir fiil türevine dayalı olarak kuruluyorlar. Fiilin de bir takım ön şartlara bağlı olduğu hatırlanırsa, bu durumun gayet normal olduğu anlaşılacaktır. Meselâ "onu bir kayanın tepesine bırakmak" gibi bir mastar grubunda; "her akşam İstanbul'dan

kalkıp Ankara'ya giden" şeklindeki bir sıfat-fiil grubunda; "sabahtan akşama kadar kırlarda gezip" gibi bir zarf-fiil grubunda, esas unsurlar olan "bırakmak, giden, gezip" fiillerinden önce, bu fiillerin ortaya çıkış şartlarını ifade eden ve bu fiillerden önce gelen diğer unsurların, zaman bakımından fiillerden önce var olmaları, zaman sırasının bir sonucudur.

Türkçe sözdiziminde kelime sırasını tayin eden temel kanunun, yardımcı unsurların asıl unsurdan önce gelmesi esasına dayandığı hemen hemen bütün gramer kitaplarında belirtilir. Ancak bu dizilişin unsurların zaman içindeki var oluş sıralarına uygun olduğu ve bu uygunluğun aslında fizik kanunlarının gereği olduğu açıkça anlatılmamıştır. Biz bu yazımızda dikkatleri bu noktaya çekmek istedik. Gerçekten Türkçe'de kelime gruplarını ve cümleleri meydana getiren unsurların birbirleriyle ilişkileri ve her unsurun, yapısında görev aldığı dil birimindeki fonksiyonu iyi değerlendirilirse, bu unsurların zaman içindeki var oluş sıralarına göre dizildikleri görülecektir. Türkçe sözdiziminde temel kuralın sadece yardımcı unsurların esas unsurlardan önce gelmesi esasına değil, dilimizin yapısına yön veren büyük bir fizikî mantığa dayandığı da anlaşılacaktır.